

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

734-cü ildə Bilgə Xaqan öldü. Onun öz millətinə böyük sevgi və inamı vardı. Oğlu tərəfindən xatirəsinə yazılan məzar daşında öz dilindən belə deyilir: "Ey türk milləti, üstə göy yıxılmaz, altda yer dəlinməzsə, dövlətini, törəni (qanun) kim poza bilər".

Bilgə xaqanın ölümünə həтта Çin imperatoru matəm tutdu və imperatorun istəyinə görə məzar daşının bir tərəfinə çincə yazı əlavə edildi. Bilgə Xaqanın ölümündən sonra xaqanlıqda tənzümləmələr başladı. Əvvəla xanədan üzvləri arasında ixtilaf çıxdı, sonra basmillər, karluklar və uyğurlar birləşərək üsyan etdilər və Göytürk dövlətini yıxıb, bir çox savaştan sonra uyğur iltəbəri (başbuğ) Kutluq Bilgə Kül xaqan elan edilər (745). Bu tarixdən Uyğur dövləti Ötükəndə quruldu.

Uyğur xaqanlığının meydana gəlməsi ilə müşahidə olunan hadisələr ideologiyanın dəyişməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, bu dövrdə Uyğuristanda dövlət dili meydana çıxdı ki, bu da daxili Asiya üçün yenilik idi.

Çin qaynaqlarının hincə-hu adlandırdıqları uyğurlar Selenqa boyunda yaşayırdılar. Uyğurlar XIV əsrin əvvəllərində də ənədim yurdlarının bura olduğunu bildirdilər. Göytürk abidələrində uyğur adına tək birçə dəfə rastlanır. Burada uyğurların digər türk qövmlərindən fərqli olaraq Göytürk Xaqanlığına itaət edib vergi verməklə sakitcə həyat sürdükleri nəticəsini çıxarmaq mümkündür. Bilgə Xaqanın oğuzları itaət altına almaqla məşğul olarkən Selenqa boyundakı uyğurlar üstünə də yürüş etmiş, tar-mar olan uyğur iltəbəri yüzə yaxın adamı ilə şərqə tərəf getmişdir. Uyğurların ələ keçirilən ilxıları yutdan (heyvan qırğını) və oğuzlar ilə mübarizə dolaşması ilə türk budunu arasında düşən acılığın qarşısı alınmışdır. Bu səbəblə səfərin iqtisadi bir qayə ilə təşkil edilməsi fikri doğrudur. Uyğurların siyasi baxımdan getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanmalarında oğuzların öz hakimiyyəti göytürklərlə mübarizə aparmaları hər halda bir amil olmuşdu. Bu mübarizə oğuzları taqətdən saldıq üçün onlar asanlıqla uyğurların hakimiyyəti altına düşmüşlər. Bunun 742-ci ildə Kutluq Yabqu Xaqanın (Kutu Şexu) öldürülməsindən sonra baş verdiyi şübhəlidir. Kutluq Bilgə Kül (744-747) xaqan olan kimi öz oğlunu oğuzlara hakim təyin elədi. Oğuzları özlərinə tabe etmək uyğurlar üçün həqiqətən böyük uğur idi. Bu onların Orxon bölgəsinə hakim olmaq üzrə olduqlarını göstərirdi. Həqiqətən, qoyun ilində (743) uyğur başbuğları üç tuğlu türk budununun xaqanı Ozmiş Xaqan (742-743) üzərinə yürüş edərək oğlu da doqquz-oğuz əsgərləri ilə ona qoşuldu. Oğuzlar yeni ağalarının yanında vaxtilə birlikdə parlaq zəfərlər qazandıqları köhnə silahdaşlarını məhv etməyə

gedirdilər. Həmin il baş verən müharibədə Göytürk Xaqanı Ozmiş Xaqan ağır məğlubiyyətə düşərək öldü. Türk budunu o zaman doqquz-oğuzların başçısı Tanrıda Bolmuş İl Etmış Bilgə Xaqan qabağına çıxdı. İkinci vuruşmada da xaqan qalib gəldi. İl Etmış Bilgə Xaqan oğuzların sadə xalq təbəqəsindən (qara igil budun) çoxlu əsir almış, ancaq onların çadırlarına, ailə üzvlərinə və divarlarına heç nə etməmiş, olsa-olsa başçılara cəza (kıyın) vermişdi. Oğuzlar xaqana tabe olmaq təklifini rədd etdikləri üçün İl Etmış Bilgə Xaqan onların arxasına düşərək Burquda onları haqlamış və bu dəfə oğuzları ağır bir məğlubiyyətə uğratmışdır (aprelin 9-da) Xaqan bu savaşda oğuzların çadırlarını, heyvanlarını, qadın və uşaqlarını ələ keçirmişdir. Beşinci ayın-mayın 29-da Selenqa sahillərində təkrar savaş oldu. Oğuzlar və tatar-

lar, lakin məğlub edildilər.

Tanrıda Bolmuş İl Etmış Bilgə Xaqan (Moyon-Çur (747-759) doqquz -oğuz və doqquz-tatarlara hücum edərək meşəlik bir yerdə gecə vaxtı onları məğlubiyyətə uğratdı. Lakin ertəsi gün yenə xaqanın qabağına çıxdılar. İkinci vuruşmada da xaqan qalib gəldi. İl Etmış Bilgə Xaqan oğuzların sadə xalq təbəqəsindən (qara igil budun) çoxlu əsir almış, ancaq onların çadırlarına, ailə üzvlərinə və divarlarına heç nə etməmiş, olsa-olsa başçılara cəza (kıyın) vermişdi. Oğuzlar xaqana tabe olmaq təklifini rədd etdikləri üçün İl Etmış Bilgə Xaqan onların arxasına düşərək Burquda onları haqlamış və bu dəfə oğuzları ağır bir məğlubiyyətə uğratmışdır (aprelin 9-da) Xaqan bu savaşda oğuzların çadırlarını, heyvanlarını, qadın və uşaqlarını ələ keçirmişdir. Beşinci ayın-mayın 29-da Selenqa sahillərində təkrar savaş oldu. Oğuzlar və tatar-

mək olar ki, doqquz-oğuzlar qırğızlara və çiklərə adam göndərərək onları uyğurlara qarşı birgə hərəkət etməyə çağırmışlar. İl Etmış Bilgə Xaqan isə bununla əlaqədar çiklərə qarşı yenidən səfər təşkil edib onları itaət altına aldı, onlara bir başçı (tutuk) təyin etdi. Bundan sonra xaqanın karluklar və basmillər ilə savaşları başlanır. **Bu savaşlar zamanı Çində yaşayan oğuzlar və türklər qayıdaraq xaqanın düşmənlərinə (basmillər və karluklara) qoşulmuşlar. Uyğur xaqanı basmillər və karluklarla bir neçə dəfə döyüşmüş, nəhayət, onları ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Bu məğlubiyyətin nəticəsində karluklar qərbə doğru çəkilərək qısa müddət ərzində on-oxlar ölkəsini ələ keçirdilər. Qazandıqı hərbi uğurlardan sonra suğdak və çinlilərə Selenqada böyük bir şəhər saldıran böyük uyğur hökmdarı Tanrıda Bolmuş İl Etmış Bilgə Xaqan 759-cu ildə vəfat etdi.**

edir. Uyğurlardan türk dilində bəzi kitabələr qalmışdır. Kitabələrdən başa düşülür ki, uyğurlar bir neçə şəhər də salmışlar. Bununla bərabər, Orxon bölgəsində qədimdən bəri davam edən mədəniyyətin uyğurlar zamanında daha da inkişaf etdirilməsi mümkün idi.

Qədim çağlardan Kəm (Yenisey) boyunda yaşayan və mədəni səviyyəsi geridə qalan qırğızlar 840-cı ildə uyğurlara hücum edərək xaqanın Orxon sahilindəki iqamətgahı Ordu Balığı dağıtdılar, xaqan isə həlak oldu. Buna görə dövlət mərkəzinə yaxın yerlərdə yaşayan 13 uyğur boyu Çin hüdudlarına doğru qaçdı. Onlar bir tərəfdən qırğızların, digər tərəfdən çinlilərin arası arasına kəsilməyən hücumlarına məruz qalaraq səfil bir həyat sürüb dağıldılar. Uyğurların bir hissəsi Çinin hakimiyyəti altına keçdi, qalanları isə qırğızlara əsir oldu. Uyğurların digər bir kütləsi isə qərbə tərəf qaçmış-

Oğuzlar Uyğur xaqanlığı dövründə

özünə düşmən olduğunu gördü. Onlar şəxsən bu uyğur xaqanı ilə əlaqədar kitabədə "səkkiz-oğuz" kimi qeyd olunmuşlar. Burada belə bir nəticə çıxır ki, ancaq bir oğuz boyu xaqana sadıq qalmış imiş. Göytürk xaqanlarına qarşı olduğu kimi, oğuzlar uyğur hökmdarına qarşı da üsyan etmələrinin istiqlalilik qazanmaq qayəsi güddüyünü hökm vermək mümkündür. Oğuzlar bu məqsədlə Göytürklər dövründə etdikləri kimi şərq qonşuları doqquz-tatarlar ilə birləşmişdilər.

Uyğurlar türklərdən fərqlənərək öz dövlətlərini tamamilə başqa prinsiplər üzrə qurmuşdular. Doqquz nəsil xüsusən doqquz-oğuz tayfasını təşkil edirdilər, bu tayfa uyğur dövlətində aparıcı olsa da hökmdar tayfa deyildi. Basmillər və karlukları özüne tabe edərək, uyğurlar onları bərabər üzvlər kimi öz sıralarına qəbul etdilər.

Digər altı təlis tayfası-buqu, hun, bayırk, tonqra, sike və ki-bi tayfalarının hüquq və vəzifələri doqquz-oğuzlar ilə bərabər tutuldu. Uyğur Xaqanının iqamətgahı Xanqay və Orxon çayı arasında idi. Şərqdə onların sərhədləri Qərbi Mancuriyanı əhatə edirdi. Karluklar və uyğurlar arasında sərhəd 745-ci ildə hərbi toqquşma nəticəsində müəyyən olundu. Karluklar türkləri darmadağın elədikdən sonra uyğurlara qarşı türkeşlərlə ittifaq bağladılar

lar darmadağın edildilər və çayı keçib qaçdılar. Xaqan onları təqib edərək Tay Bilgə Tutuk və başqa iki nəfərin pis əməlləri üzündən tar-mar olduqlarını və qırıldıqlarını söylədi, daha böyük fəlakətə uğramamaları üçün yenidən ona tabe olmağa çağırıldı. Tay Bilgə Tutukun oğuz başbuğ olduğu anlaşılır. O, xaqanın atası tərəfindən oğuzlara yabqu təyin olunmuşdu. Xaqan iki ay gözlədi, lakin oğuzlar qayıtmadılar. Xaqan doqquzuncu ayın (oktyabr) 2 -də Çağıltır çölündə, sonra isə Keyrəbaşındakı Üç Bürküdə tatarlarla ağır bir savaşmaya girişdi. Bu savaşın nəticəsində tatarların bir hissəsi Uyğur xaqanına itaət etdi, ancaq qalanları tabe olmaqdan boyun qaçıraraq uzaq bir yerə çəkildilər. Bundan sonra xaqan Ötükənə qayıtdı. Belə çıxır ki, o, istədiyinə müvəffəq ola bilmişdi.

Tanrıda Bolmuş İl Etmış Bilgə Xaqan (Moyon-Çur) Ötükənə qayıtdıqda iki oğlundan birinə yabqu, digərinə şad ünvanları verərək onları tarduş və təlis budunları üzərində başçı təyin etdikdən sonra 750-ci ildə (qaplan ilində) Kəm çayı sahillərinə səfərə çıxdı, dovşan ilində isə tatarların üstünə yürüş etdi. Bunun ardınca kitabədə oğuzların adına təkrar rastlanır. Ancaq kitabənin bu hissəsi aşındığından doqquz -oğuzlara münasibət aydın şəkildə başa düşülmür. Bununla birlikdə təxmin et-

Uyğurlar 840-cı ildə Orxon bölgəsinin hakimi oldular. Onların hakimiyyəti altındakı torpaqların qərbə Altaya, şimalda Baykale, cənubda Beşbalıq bölgəsinə qədər uzandıqı məlumdur.

Uyğur budunu on boydan ibarət idi. Bu xüsus Şine-Ussu kitabəsində xatırlanır və onlar doqquz-oğuzlardan açıq şəkildə fərqləndirilir. On-uyğur sözü Beşbalıq bölgəsində (Koçoda) tapılan manixey yazısı ilə yazılmış türkcə bir mətnə də vardır. Bu mətn IX, yaxud X əsrə aid edilir. Deməli, doqquz-oğuzlar həm türk budunundan, həm də on-uyğurlardan qövmi baxımdan tamamilə ayrı təşəkküldür. Oğuzlar İkinci Göytürk Dövləti dövründə hansı mahiyyətdə bir rol oynamışlarsa, uyğurlar dövründə də həmin rolunu davam etdirmişlər. Yəni, bu dövlətlərin əsaslandırılması üçün ikinci ünsür olmuşlar. Onlar həmçinin həm Göytürk, həm də Uyğur xaqanlıqlarına qarşı üsyanlar etmişlər, yəni onlar hər iki dövlət qarşısında tarduş və təlis boyları kimi dəyişməz bir vəziyyət və davranışa sahib idilər. Yəgənə fərq odur ki, son iki budunun üsyanları barədə kitabələrdə məlumat yoxdur.

Uyğurlar təxminən 100 il Orxon bölgəsinin hakimi oldular, bu arada manixey dinini də qəbul etdilər. Onların böyük qonşuları çinlilərin dini olan buddizmi deyil, qərb mənşəli manixey dinini qəbul etmələri diqqəti cəlb

di. Onlar karluklara sığınmaq istəyirdilər.

İslam müəlliflərinin uyğurları doqquz-oğuz kimi qeyd etmələrinin səbəbi haqda hamını razı salacaq bir izahat vermək bəlkə də çətindir. İslam müəllifləri hər iki adı eyni, yəni bir sanmışlar. Hər iki qövmin bir xanədanın idarəsi altında olması və adların bir-birinə bənzəməsi buna səbəb ola bilər. Çinlilər uyğurları doqquz boydan ibarət bir qövmi kimi tanımış, hətta bu boyların adlarını da göstərmişlər.

İslam müəlliflərinin hər iki adı eyni hesab etmələrində bəlkə bu da bir amil olmuşdur. Hər halda onlar bu iki eli eyni qövmi sanmışlar. XIV əsrdə uyğurlar Orxon və Selenqa bölgəsindəki yurdlarını, orada özlərinin on-uyğur adı altında doqquz-oğuzlarla birlikdə yaşadıklarını unutmuşlar.

Bəs doqquz-oğuzların aqibəti necə olmuşdur? Ağa gələn ilk cavab budur ki, onlar Orxon bölgəsindən qərbə doğru köçmüş və Sır-Dərya sahillərində sadəcə oğuz adı ilə üzə çıxmışlar. Həqiqətən, oğuzların türk ölkəsinin ən uzaq bölgəsindən Mavəraün-nəhrə Abbasi xəlifəsi Mehdi'nin hakimiyyəti dövründə (755-785) gəldiklərinə dair məlumat vardır. Bundan başqa, Təbəri də doqquz-oğuzların 205-ci ildə (miladi 820-821) Urşusanaya (Səmərqəndin şərqində Soqdiya ilə Sır-Dərya çayları arasında) hücum etdiklərini bildirir. Oğuzların belə bir hücumu həyata keçirmələri onların ancaq şərqdə (ən əvvəl Talas bölgəsində) bir yerdə yaşayacaqları halda mümkün ola bilərdi. Yəni, onların belə bir hücumu üçün Orxon bölgəsindən qərbə köçmüş olmaları lazımdır. Digər tərəfdən Sır-Dəryanın orta yatağı ilə Aral gölü sahilləri və onun şimalındakı torpaqlar peçeneqlərin yurdu idi, görünür, oğuzlar bu yerləri onların əlindən almışdılar.

XI əsrdən etibarən həm də türkmən adlandırılan Oğuzlar Türkiyə türkləri ilə Azərbaycan, İran, İraq, Türkmənistan və Balkan türklərinin əcdadlarıdır.